

УКРАЇНСЬКА МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА XVIII ст.: ОСОБЛИВОСТІ ІНДИВІДУАЛЬНОГО СТИЛЮ

Українська мемуарна література, як в джерелознавчому, так і літературознавчому аспектах, залишається малодосліджуваною темою. Детальний історіографічний огляд проблеми міститься у публікації Н. Любовець¹. Аналізуючи теоретичні розробки питань мемуаристики, автор робить висновок: «мемуари є особливим, емпіричним і до певної міри теоретичним джерелом, що несе в собі цінний культурологічний матеріал (що неможливо знайти в інших джерелах), який є незамінним при дослідженні ментальності тієї чи іншої епохи, групи людей, окремої особи»². З такого підходу спробуємо розглянути українську мемуаристику XVIII ст., представлену щоденниками Пилипа Орлика³, Петра Апостола, Якова Марковича, Миколи Ханенка, Степана Лашкевича⁴.

---

¹ Любовець Н.І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми // Українська біографістика. Вип. 7. Київ, 2010. С. 66-104.

² Там само. С. 98-99.

³ Пилип Орлик писав свій щоденник протягом 1720–1733 рр., перебуваючи на вигнанні за кордоном. Він має свою специфіку, «презентує особливий тип нарації, який можна кваліфікувати як емігрантський» (Див.: URL: ua-referat.com/. Щоденники Пилипа Орлика; Факсимільне видання: *Пилип Орлик*. Діаріуш подорожній. Т. 1-5. Київ, 2017). У даній розвідці цей мемуарій не розглядається.

⁴ Щоденник Я. Марковича зі значними скороченнями, майже на половину, як вважав О. Лазаревський, під назвою «Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Я. Марковича». Ч. 1-2. (Москва, 1859) був виданий його онуком О. Марковичем. Повне видання за 1717–1734 рр., за винятком публікацій різних виписок, у трьох частинах здійснив О. Лазаревський: «Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.)» (Київ, 1893; 1895; 1897). В. Модзалевський на замовлення Археологічної комісії Наукового Товариства ім. Т. Шевченка підготував текст щоденника за 1735–1740 рр. Виданий у серії «Жерела до історії України–Руси». Т. XXII (Київ–Львів, 1913). Рукопис щоденника в 10-ти книгах, за винятком 5 і 6, зберігається у Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, але 6 книга (1741–1743 рр.) була скопійована В. Модзалевським і знаходиться там само. Рукопис проаналізований В. Горобцем (Див.: *Горобець В.Й.* Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. Вип. 7, Київ, 1972). Частина рукопису за січень–березень 1744 р. зі скороченнями опублікувала Н. Матяш в часописі «Сверянський літопис» (2013. № 4. С. 41-50). О. Лазаревський видав і «Дневник генерального хорунжого Н. Ханенко (1727–1753 гг.)» (Київ, 1894). Частина щоденника М. Ханенка опублікував А. Титов (Див.: *Титов А.* Дневник Николая Ханенко, (1719–1723 и 1754 г.) // Киевская старина. 1896. № 8).

Це були найбільш освічені люди козацького старшинського соціуму. Я. Маркович і М. Ханенко навчалися у Києво-Могилянській академії, де їм були закладені навички до літературної творчості. П. Апостол здобув освіту при дворі всесильного кн. О. Меншикова, з сином якого, на думку О. Лазаревського, він навчався⁵. Невідомо, де здобув освіту С. Лашкевич, котрий свою службову кар'єру розпочав у 1751 р., з приходом до влади гетьмана К. Розумовського, з посади військового канцеляриста. Він був наближеною людиною до гетьмана, вже в 1754 р. став бунчуковим товаришем. Вів щоденник протягом 1768–1782 рр⁶.

Щоденники є наративними текстами і належать до певного літературного жанру, а жанр – це «цілий набір ознак, має, так би мовити, синкретичну природу»⁷. До таких ознак відносять хронологічно послідовне записування авторами важливих, з їхнього погляду, подій – як родинного, так і громадського чи політичного та культурного життя. В українській мемуарній літературі, поряд з родинними відносинами, господарюванням, відображені ще й військові походи, діяльність адміністративних органів. Простежуються також інтелектуальні інтереси, коло спілкування, відпочинок і культура харчування козацької старшини. Фіксувалися і важливі політичні події Російської імперії та Гетьманщини: смерть імператорів, присяга новим, царські укази і розпорядження, обрання гетьманів, гетьманські універсали, в період міжгетьманства – діяльність Малоросійської колегії та Правління гетьманського уряду, засідання Генерального військового суду, Кодифікаційної комісії, яка працювала над укладанням зводу законів. Щоденники умовно можна назвати «літописами» не лише приватного життя, але до певної міри й епохи.

Незважаючи на усталену форму таких творів, для яких характерна «відсутність загальної, об'єднаної для всієї оповіді перспективи, наскрізного ідейного й сюжетного стрижня»⁸, кожен з авторів мав свій індивідуальний стиль, що проявляється у відборі фактів, які заносилися у щоденник, пунктуальності і особливостях запису – більш розгорнутого чи

---

⁵ П. Апостол вів щоденник французькою мовою від травня 1725 р. по серпень 1727 р. Перекладений і виданий О. Лазаревським у журналі «Киевская старина» (1895. № 7-8. С. 100-155). Українською мовою перекладений В. Шевчуком (Див.: Малі українські діярії XVII–XVIII ст. Київ, 2015).

⁶ *Николайчик Ф.* Род Лашкевичей и дневник одного из них // *Киевская старина.* 1887. № 12. С. 703-704. В Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського зберігається копія тексту з лютого 1771 р. по березень 1772 р. з примітками (Ф. І, спр. 766). Імовірно, щоденник готувався до видання.

⁷ URL: www.dissercat.com/content/zhanrovye-osob

⁸ *Зінченко О.* Наративні стратегії в «Денних записках» Якова Марковича // *Слово і час.* 2015. № 10. С. 86.

лапідарного, акцентуванні уваги на ширшому колі подій громадського чи політичного звучання або ж зосередженні на приватному житті. В літературознавстві щоденники характеризують як наративні пам'ятки, де «головною умовою є часова структура та зміна ситуацій (подієвість), що саме відрізняє наративний текст від дескриптивного (описового). Сама природа щоденникових текстів уміщує ці два складники: як часову структуру, що виражається в чіткій формі регулярних поденних записів, так і періодичну подієвість»⁹. Під цим кутом зору вивчався щоденник Я. Марковича¹⁰. Вважається, що у щоденниках відсутнє художнє начало, вони скупі на емоції, переживання з приводу сумних подій – хвороб, смерті рідних, друзів. Автори, як правило, лише фіксують, що сталося. Проте в деяких моментах, особливо у щоденнику Я. Марковича, мають місце прояви ліризму, наприклад в описах погоди, природи, що можна віднести до начал художності цього твору.

Приватні щоденники жанрово подібні до щоденників Генеральної військової канцелярії, де фіксувалося політичне життя, система управління і судочинства та інша функціональна атрибутивність. Визначні події (прибуття царських осіб, поїздки гетьманів тощо) описувалися у так званих журналах. Натомість приватні щоденники є особистісними творами, у них автор викладає події власного життя, які так чи інакше вписуються в контекст епохи. Проте можна зустріти спроби об'єднати їх в одну видову групу. Наприклад, В. Шевчук у одному виданні подав у перекладі українською мовою як офіційні щоденники чи діарії Генеральної військової канцелярії, так і приватні¹¹. Щодо щоденника П. Апостола, то він вважає, що цей твір «стоїть на межі між щоденником індивідуальним та офіційним, твореним за дорученням Генеральної Військової канцелярії чи гетьмана»¹².

Подібність стилю запису подій у офіційних і приватних щоденниках особливо характерна для М. Ханенка, який розпочав свою службову кар'єру канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії. Він вів офіційний щоденник з січня по липень 1722 р., від часу поїздки гетьмана І. Скоропадського до Москви з наміром домогтися від Петра I деяких послаблень в питаннях військової участі козаків у завойовницьких походах Російської держави, будівництві Ладозького каналу, утриманні росій-

⁹ Там само.

¹⁰ Див.: Зінченко О. «Домашній протокол» 1717–1767 рр. генерального підскарб'я Якова Марковича в контексті українського щоденникарства XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2017.

¹¹ Див.: Шевчук В. Малі українські діарії XVII–XVIII ст.

¹² Там само. С. 40.

ських гарнізонів, торгівлі, і до його смерті¹³. Ханенко фіксує розпорядження гетьмана, грамоти, універсали, офіційне листування з полковими урядниками, Колегією іноземних справ, у віданні якої перебувала Гетьманщина. Його діариуш проливає світло на організацію виконавчої влади Гетьманату, її функції, внутрішню систему управління. Детально, день за днем описано поїздку гетьмана І. Скоропадського до Москви, нанесення візитів російським урядовцям, обіди та зустрічі його з російськими сановниками і Петром I у Спаській церкві у Кремлі, куди цар прибув на службу. Ханенко описує всі подробиці ритуалу аудієнції з царем, зазначає, що вітальну промову гетьмана цар вислухав до кінця, милостиво дозволяв цілувати монаршу руку, в тому числі й генеральній старшині, яка разом із гетьманом перебувала у Москві, «всѣмъ, хто тилко могъ дотиснутись»¹⁴.

Водночас він вів і власний щоденник, який називав «Партикулярним журналом»¹⁵. Проте записи у ньому, перший з яких відомий з 9 листопада 1719 р., до певної міри, за стилем викладу більше нагадують «Диариуш». І у цьому щоденнику також описано перебування гетьмана Івана Скоропадського у Москві, найбільш політично важливі події, свідком яких був мемуарист. Це утворення Малоросійської колегії на чолі з С. Вельяміновим і неприйняття її гетьманом, подання імператору чолобитної «об общенародних нуждах», відвідування Петром I гетьмана, висвячення українських ієрархів.

Від стилю попередніх записів відрізняються записи подорожі М. Ханенка разом із бунчуковим товаришем С. Тарновським у серпні–вересні 1722 р. у ставку Петра I під Дербент, де вони від імені генеральної старшини та всього козацтва мали просити царя дати дозвіл на обрання нового гетьмана¹⁶. Автор називає ці записи «Continuatio diarii privati» (Продовження приватного щоденника). Це подорожні нотатки, досить ґрунтовні своїми описами шляху від Глухова до Дербента, природи, побуту і звичаїв горців, завойовницького походу Російської імперії на Північний Кавказ та Каспійське побережжя. Він детально фіксує ведення господарства, помешкання, одяг, зброю, їжу, вірування місцевого насе-

---

¹³ Див.: Диариуш или журнал, тоестъ повседневная записка... наченшейся в 1722 году, и оконченной в том же году ... войсковою канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенко. Москва, 1859.

¹⁴ Там же. С. 15.

¹⁵ *Титов А.* Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.) // Киевская старина. 1896. № 8. С. 162.

¹⁶ *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. Київ, 1998. С. 137.

лення¹⁷. Прибувши із супроводом у ставку імператора в м. Дербент, М. Ханенко і С. Тарновський вручили Петру I прохання від генеральної старшини та полковників дозволити обрати гетьмана, на що імператор, як записав Ханенко 8 вересня 1722 р., «изволили сіе формальніє слова сказати: вѣдаю я, что гетманъ умеръ»¹⁸. Далі в щоденнику йдеться про те, що цар продовжив розмову з місцевим наїпом. Ханенко робить цікаве уточнення – це були лише «формальні слова», тобто ніякої конкретної відповіді чи обіцянки.

Повернувшись додому у грудні того ж року, він продовжує вести щоденник, але більше в стилі діарія Генеральної військової канцелярії. Називає його «Журналь или щоденная записка іакого місяца і числа до іакой персони и чрезъ кого іменно писано и о протчемъ, начатий року 1730». Саме це призначення є характерною рисою його щоденника. В ньому є значні пропуски, останній запис датується 1754 р. Опубліковані записи за 1719–1723, 1727, 1729, 1730–1733, 1742–1749, 1752–1754 рр. Можливо, щоденник, як зазначав О. Лазаревський, який видав його за рукописом, переданим правнуком мемуариста – О. Ханенком, не зберігся повністю, або ж вівся нерегулярно¹⁹.

Щоденник Марковича, де протягом півстоліття фіксується не лише приватне, але й певною мірою суспільне та політичне життя Гетьманщини, є найбільш репрезентативним. Він розпочинається короткими записами за 1716–1718 рр. й закінчується 13 грудня 1767 р. Щоденні записи Маркович веде з березня 1723 р. і називає їх «протоколь домашній». Ця назва може свідчити про наміри автора надавати перевагу справам господарчим, родинним. Але, залежно від обставин, у щоденнику Я. Марковича є й багато записів про військові походи, у яких він брав участь, відображені події політичного звучання, що торкалися внутрішнього життя та управління Гетьманщини, її економічної та соціальної історії.

За наявності подібних типологічних рис, названі щоденники мають свої відмінності. Я. Маркович розглядав ведення щоденника як повсякденну пунктуальну працю. Він фіксує побачене і почуте, пережите. Спочатку записує окремі цікаві і важливі для нього події, вказуючи рік, місяць. Але вже з 1723 р. його записи йдуть у хронологічній послідовності, назви днів ще не вказуються, лише зазначається «неделя», а в записах 1725 р. вже є конкретизація за днями. Оригінал його щоденника

¹⁷ Див.: Дзюба О.М. Образ «іншого» в українській мемуарній прозі XVIII ст. // Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 90–105.

¹⁸ Титов А. Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.). С. 182.

¹⁹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1727–1753). С. XIV.

в аркуш, лист розграфлений, виділяються рік, числа і назви днів. В середині записів за день також виробляється певна послідовність, про що може свідчити їх нумерація.

Якщо на початку автор записував події, імовірно, в порядку важливості для нього, то надалі записи певним чином групуються. З вересня 1729 р. Маркович починає фіксувати погоду, спочатку епізодично, а далі щоденно, як вдень, так і вночі, іноді на світанку, порівнює її з попереднім днем. Опис погоди стає першим записом, з якого починається день, наприклад, 5 лютого 1735 р. «день бил ясенъ и тихъ, з множайшим морозомъ, а ночь свѣтла жъ и тиха, еще со жесточайшею стужею»²⁰. Інколи автор записує, що «день и ночь были подобніе прежнимъ». Зазначає незвичні для тої чи іншої пори року погодні явища. Так, 29 березня 1732 р. Маркович записав, що повернувся додому через свій сад водою, «еднак в первое, такий був розлив»²¹. Або ж 7 жовтня 1741 р. «день билъ сперва хмарен, а зараз вияснилося и також бил до вечора. Ночь ясна, тиха з силним морозом, якова сей осени не бивало»²². Пише він про розливи річок, 7 квітня 1748 р. записує, що вода в р. Клевень так «умножилась, а найпаче с полднѣ столко, сколко прежними годами такого умножения не бивало»²³.

Записує погоду, і перебуваючи у військових походах або ж у Москві чи Петербурзі. Часом у щоденнику є записи лише погоди, наприклад, взимку і весною 1749 р. Детально фіксує він надприродні явища: 26 вересня 1736 р. бачив на небі вночі в північній стороні «свѣтлост великую, якъ би то якое зарево, от которого происходили столпи ясніе, а крайний от востока столпъ красний темно стоялъ, до которого оніе ясніе столпи сходилис, и якъ би за годину явленіе тое ищезло»²⁴. Описує появу 25 січня 1744 р. комети: «сего вечера явилас звѣзда, якъ би против запада з хвостом чили комета и которая перед полунощию изойшла»²⁵. Спостерігає її і у наступні дні, останній запис відноситься до 7 лютого: «звѣзда по прежнему являлася у вечеру и вначалѣ 9 го часу заходить». Інколи в таких пунктуальних спостереженнях погодних умов трапляються перерви, наприклад, у вересні 1730 р., що пояснюється хворобами.

---

²⁰ Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. Київ–Львів, 1913. С. 6. У виданні «Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича» записи про погоду не публікувалися, залишалися лише повідомлення про незвичайні погодні явища. А нумерація подій чи справ за день зберігалася лише у окремих випадках.

²¹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. 3. Киев, 1897. С. 182.

²² НБУВ. ІР, ф. XII, спр. 4, арк. 62 зв.

²³ Там само, ф. I, спр. 66859, арк. 20.

²⁴ Жерела до історії України Руси. Т. XXII. С. 91.

²⁵ НБУВ. ІР, ф. XXVIII, спр. 336, ч. VI, арк. 4.

Втім, останні записи у щоденнику, коли Я. Маркович, як писав О. Лазаревський, хворів і майже втратив зір, також розпочинаються з описів погоди, хоча і не систематичних.

Далі після погоди мемуарист фіксує своє місце перебування: у маєтку Сваркові, Глухові, у батьків в Ромнах, на своїх хуторах і в селах чи у своїх родичів та приятелів. Інколи записи на цих подіях і закінчуються, зокрема, з віком. Вже у 60-ті роки в рукопису досить часто є лише два записи – погоди і де в цей час знаходився автор. Зустрічається після погоди запис і такого характеру: 21 березня 1744 р.: «сей день ничего не случилось к записки»²⁶.

За спостереженнями В. Модзалевського, який опублікував щоденник за 1735–1740 рр. відповідно до оригіналу, Я. Маркович інколи залишав пропуски для уточнення персон чи підсумкових цифр щодо господарських розрахунків. Часом у оригіналі, на що упорядник звернув увагу, закреслювалися записані уже події і вписувалися інші²⁷. Наприклад, на початку січня 1740 р. спочатку йшлося про перебування автора у Глухові, провідування батька і генерала, обід у батька і прибуття до маєтку в Білополовці. Потім замість цього з'являється запис, що день він провів у Сваркові, і занотував деякі господарчі справи. А закреслений запис вписаний наступним днем. Можливо, автор певним чином планував цей день, але обставини змінилися, тому й залишився інший запис.

Так само і до подій, які мали відбутися, але не відбулися. Наприклад, 7 січня 1735 р. Маркович пише, що генеральна старшина і полковники збиралися у князя (О. Шаховського) «и совѣтовали о нѣкоторих дѣлах по представленію князюму»²⁸. Проте наступного дня уточнює: «сего дня, а не вчера» було зібрання старшини і полковників. Часом з'являються пропуски, обумовлені хворобою чи іншими причинами. У жовтні 1737 р. Маркович тяжко хворів і детальні записи закінчує 17 жовтнем, далі зазначає: «Болѣе не записивалъ щоденних резолюцій ради болѣзни ручной, которая так была умножилас, что дѣйствителного движенія не имѣлъ чрез долгое время»²⁹. За грудень 1737 р. у щоденнику не багато записів – без зазначення дня і числа, в опису погоди лише короткі зауваження, що морози були, але без снігу. Такі ж короткі записи і за січень 1738 р., і лише у лютому Маркович повертається до звичної форми ведення щоденника. У 1748 р. із щоденника через хворобу випали майже весь

²⁶ Там само, арк. 12.

²⁷ Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. С. 88.

²⁸ Там само. С. 2.

²⁹ Там само. С. 171.

листопад і грудень³⁰. В рукопису щоденника Я. Марковича є записи іншим почерком, можливо, хтось писав за його дорученням.

Я. Маркович вписував у щоденник інформацію про отримані і написані листи. Він листовно спілкувався з багатьма адресатами – це переважно батьки, дружина, брати, управляючі, служителі, одержував листи від астраханського архієпископа Лаврентія Горки, новгородського Феофана Прокоповича, лубенського полковника П. Апостола. У щоденнику автор фіксує не лише всі написані і одержані листи, але й з одержаних вписує основний зміст, особливо з листів дружини, урядників під час Гілянсько-Сулацького походу 1725–1727 рр., де мова йшла про господарчі справи, а також слуг, які продавали і закупували різні товари. Можливо, листи не зберігалися, тому Маркович бажав мати у щоденнику детальні реєстри коней, худоби, сіна, прибутку від продажу горілки у своїх володіннях, про що йому повідомляли дружина і урядники. Так, 1 липня 1726 р. він записав інформацію про 15 одержаних листів. А батьку, дружині, шваграм писав «о повиденѣи нашем тутейшомѣ (7 січня 1726 р.)».

Відтоді, коли М. Ханенко починає вести щоденник по роках, місяцях і числах, починаючи деякі записи з фрази «съ Богомѣ начатій», в ньому пунктуально записується вся його кореспонденція, як службова, так і приватна. Інколи протягом дня він писав більше десятка листів. Обов'язково вказував адресата, часом коротко викладав, з приводу чого лист писався, переважно коли мова йшла про приватні справи, але, як правило, записував, кому і через кого його передавав. Він не вказує дні, лише числа, зрідка записує погоду, а також незвичні погодні явища. Його записи часом короткі, імовірно, вибіркові для автора, не нумеруються, за винятком листів. Коли, на його думку, нічого важливого не відбувалося, то писав «vacant», або ж «ничего», чи «28, 29, 30 и 31-е (січня 1753 р.)» «так прошли», втім, таких пропусків не так вже й багато. Інколи, фіксуючи свята, зокрема, Пасхальні дні 1753 р., М. Ханенко записав лише, що в «слѣдующіе числа 9 и 10, да въ праздниѣ Свѣтлого Воскресенія (11 квітня) и 12, 13, 14 пребылъ въ Городищѣ»³¹. Найбільш детально він веде щоденник під час перебування у Москві та Петербурзі в 1727, 1730–1731 рр. та протягом 1745–1749 рр., коли мав чимало вільного часу.

П. Апостол свій щоденник розпочав 22 травня 1725 р. короткими господарчими та побутовими записами, причому зазначає рік, місяць і день. Його щоденник детально фіксує перебування у Петербурзі, куди автор виїхав з Глухова 27 серпня 1725 р., а прибув 15 жовтня з метою

³⁰ НБУВ. ІР, ф. І, спр. 66859, арк. 48 зв.-49 зв.

³¹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. С. 490.

посприяти поверненню додому батька, миргородського полковника Д. Апостола, ув'язненого разом з іншою старшиною в 1723 р. за спробу відновити гетьманство³². Данило Апостол повернувся в травні 1726 р., а Петро залишився у Петербурзі, як писав О. Лазаревський, імовірно, заложником. У вересні 1728 р. він одержав від Петра II чин лубенського полковника, але виїхав в Україну лише у 1730 р. Полковником був до 1757 р., помер у 1758 р.³³ Його петербурзькі записи, як правило короткі, інколи запис був лише один: «нікуда не виходил».

Щоденник С. Лашкевича, судячи з невеликої копії, називається «Записка домашняя ежедневная», де автор вказує рік, місяць і число записів. Записи розпочинаються з погоди, іноді коротких, або ж в них йдеться лише про погоду. Деякі з них цікаві, так, під 10 травня 1771 р. зафіксовано, що «бил град и перунь»³⁴ (тобто гриміло). Або ж у квітні цього ж року «в ночи маленький теплячокъ, в день тепло и ясно, жаби начали кричать»³⁵.

За змістом записи у щоденниках XVIII ст. можна розбити на такі основні групи: військові походи; службова діяльність; господарчі справи; родина. Участь у військових походах описана лише у щоденнику Я. Марковича. Маркович був безпосереднім учасником Гілянсько-Сулацького походу в 1725–1727 рр. Він вів щоденник день за днем, лише зрідка трапляються невеликі пропуски. Детально нотував просування російського війська, взяття здобичі, заручників, принесення присяги підкореними горцями, побут і звичаї місцевих мешканців, а також різні історії зі слів очевидців. Його щоденник за цей час можна назвати наративом згаданого походу³⁶. Невипадково у січні 1726 р. для свого брата Семена він окремо розпочав писати його історію, яку закінчив, судячи із запису, 5 травня: «лист до брата п. Семена, въ 12 листахъ затинаюційся, окончилемъ»³⁷.

Автор занотовував візити до російського генералітету, зустрічі зі своїми земляками, бунчуковими товаришами, спільні трапези, розваги. Інколи записував у щоденник відомості з інших джерел, як наприклад, просування козацького війська в серпні 1725 р. на Сулак. Сам він в цей

³² Апостол П.А. Дневник // Киевская старина. 1895. № 7-8. С. 101-104.

³³ Там же. С. 104-105.

³⁴ НБУВ. IP, ф. I, спр. 766, арк.6.

³⁵ Там само, арк. 4 зв.

³⁶ Детальніше див.: Дзюба О.М. Образ «іншого» в українській мемуарній прозі XVIII ст.

³⁷ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. 2: (1726–1729 гг.). Киев, 1895. С. 26.

час залишався у Астрахані. Імовірно, про це писав йому М. Скоропадський, який був учасником тієї військової акції.

В щоденнику Я. Марковича досить детально описана участь Гетьманщини в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. Він записує розпорядження фельдмаршала Мініха про висилку козаків на лінію воєнних дій. Так, у березні 1736 р. Мініх вимагав поставити з Лівобережжя, слобідських полків і Вороніжської губернії 50 тис. чоловік. Генеральна військова канцелярія відповіла, що може виставити 15 тис.³⁸ У квітні Мініх до 15 тис. наказував прислати ще 2, а загалом більш як 38 тис. козаків. Я. Маркович записує, що 17 квітня 1736 р. 16 тис. козаків під орудою генерального хорунжого Я. Горленка пішли в похід на Крим³⁹. Для забезпечення російської армії провіантом, тягловою силою накладалися на населення Гетьманщини непосильні рації і порції⁴⁰. Він занотовує донесення свого урядника Кліма, що «люде мои обтяженни очин от перейшовших консистентов, которие многим числом людей забравши в подводи до Царичанки, там и по сей час оних держат и на линѣю гнат нѣкого»⁴¹. Фіксує загибель козаків і старшини. В ході війни в Самарі від дизентирії помер і його рідний брат Семен. Детально описує свою поїздку в Київський полк в червні 1737 р. із завданням перевірити постачання провіанту для російської армії за вересень–жовтень 1736 р.

Він особисто також був мобілізований в останній рік війни. На початку лютого 1739 р. йому, як і іншій старшині, «под смертною казнію» було надіслано розпорядження за добу зібратися в похід. Вони вирушили до фортеці св. Феодора, на Українську лінію. Маркович так описує це укріплення: «линѣя сія ведена от Днѣпра до Донца, висипана у человѣка землею и дерномъ виложена у вишину, а у ширину у аршин развѣ, з той сторони ровъ поширокъ у 2 сажнѣ»⁴². Занотовує й перемогу 18 лютого цього року компанійського полковника Чосника над татарським загоном під Городищем Миргородського полку. Я. Маркович з іншими бунчуковими товаришами приєднався у березні 1739 р. до табору козацького війська у фортеці св. Олексія під командуванням генерального обозного Я. Лизогуба. Частина бунчукових у квітні відпустили з тим, щоб вони прибули у Переяслав в розпорядження О. Румянцева. Маркович записав,

³⁸ Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. С. 60.

³⁹ Там само. С. 68.

⁴⁰ Про матеріальні втрати Гетьманщини детальніше див.: *Николайчук О.* «Москалики-соколики, поїли наші волики»: Матеріальний визиск українських земель під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhenny>

⁴¹ Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. С. 68.

⁴² Там само. С. 245.

що в разі їх неприбуття вони понесуть «истязаніе по силѣ указовъ и зверхъ того лишеннымъ быт имѣнія»⁴³. Повернувшись з походу, він записує про нові побори з населення, називає їх як «немалие трудности». Йдеться про вимоги поставити вісімсот підвід, а з його с. Сваркова від двох дворів по одній підводі, направити козаків і посполитих на розбудову форпостів Києва, Василькова та інших міст, загалом «з Малой Россіи до 14 тисячъ народу». Записує, що російські військові вимагали надати волів – від полковників 30, бунчукових – 15, значкових по 1. Це вже «зверхъ взятихъ уже и собранних з народа»⁴⁴.

У травні 1739 р. Маркович вирушив у похід під Хотин. Знову ж його опис походу детальний і розширений. Автор зазначає населені пункти, через які проходили війська, вказує, кому вони належали, фіксує відстань між ними, описує битви, виявлену при цьому козаками мужність, хоча сам і не брав у них участі, а перебував у обозі. Викладає умови здачі Хотина місцевим пашею Колчаком, вступ у місто і пограбування його російською армією. І лише в кінці серпня він одержав дозвіл разом з іншими бунчуковими товаришами – «болѣ 40 человекъ» – повернутися додому.

М. Ханенко брав безпосередню участь у російсько-турецькій війні, однак записи за ці роки у його щоденнику відсутні. Натомість у нього значно ширше, ніж у інших мемуаристів, представлена службова діяльність. Так, за 1719–1723 рр. є короткі замітки про виконання Ханенком, як старшим канцеляристом, своїх обов'язків: переписування у Генеральній військовій канцелярії декретів, виписів; надходження грамот і указів, приїзд в Україну О. Меншикова і його зустріч. Автор фіксує свої поїздки з певними дорученнями, суть яких не розкриває, а лише записує, що прибув в те чи інше місто чи містечко, мав зустрічі з урядовцями, передавав кореспонденцію, подарунки (так звані «обсилки») російським вельможам. Він робить запис про укладання миру між Росією і Швецією, повернення П. Полуботка із будівництва Ладозького каналу. Також переповідає зміст указів і грамот, але за загальними формулюваннями не розкриває будь-яких подробиць чи деталей. Є записи і приватного характеру, наприклад, про одруження М. Скоропадського, Ф. Чуйкевича, з якими приятлював протягом всього життя, смерть сина генерального писаря С. Савича, на похованні якого був. Загалом із канцеляристів Генеральної військової канцелярії вийшли такі представники генеральної старшини, як П. Валькевич, А. Безбородько, Д. Оболонський, які відповідно стали генеральним осаулом, генеральним писарем та генеральним

⁴³ Там само. С. 256.

⁴⁴ Там само. С. 258.

бунчужним. Та й сам М. Ханенко в 1727 р. одержує уряд стародубського полкового судді, в 1738 р. – полкового обозного, з 1740 р. – генерального бунчужного, далі генерального хорунжого.

В його щоденнику стає все більше записів службового характеру. Перебуваючи на посаді полкового судді, він вносить у щоденник записи про судові справи, які мав розглядати. Це спірні землі, нанесення матеріальних збитків, а також кримінальні злочини, зокрема, вбивства. В лютому 1727 р. М. Ханенко за дорученням Малоросійської колегії виїхав до Петербургу. Записи в щоденнику короткі, лише зазначається, що прибув до того чи іншого міста, мешкав на Васильєвському острові, відвіз до Сенату «Доношение изъ малороссійской колегіи и изъ генеральной канцеляріи». Він повідомляє про смерть Катерини I 9 травня 1727 р. і маніфест про прихід до влади Петра II, надання Меншикову звання генералісімуса. Тут же 18 травня записує, що відправлений сенатський сержант до Глухова з грамотою і указом «имѣючомъ быть гетьманѣ и о прочемъ»⁴⁵. Записи не щоденні, очевидно, вибіркові за важливістю подій. У липні Ханенко записує, що таємний радник Ф. Наумов виїхав до Глухова для обрання гетьмана. Стислими є записи про піднесення і опалу князя О. Меншикова. Зокрема, 8 вересня автор записав про публікацію розпоряджень, «чтобъ князя Меншикова указовъ и партикулярнихъ писемъ нигде не слушано и самому князю Меншикову въ домѣ его сказанъ арестъ»⁴⁶. Під 1 жовтня 1727 р. є запис, що у Глухові обрано гетьманом Д. Апостола.

М. Ханенку, коли він був стародубським полковим суддею, різні доручення давав гетьман Д. Апостол. Він перебував разом з гетьманом у Москві у 1730 р. В 1732 р. за його дорученням виїхав до Петербургу. У Петербурзі Ханенко записує всі зустрічі з канцлером Г. Головкиним, П. Курбатовим, радником колегії Іноземних справ, якого О. Лазаревський називав «основним ходотаєм усіх малоросіян у Москві та Петербурзі», російськими високопосадовцями. Мав він і власний інтерес, зокрема, щодо підтвердження наданих ще П. Полуботом універсалів на маєтності. Опікувався онуком гетьмана Д. Апостола Павлом, який навчався у Петербурзі, наставляв його, записав у щоденник у вересні 1732 р., що мав розмову про те, що той «не учится и поступаетъ не по приличію своему зъ учителемъ и въ впрочемъ»⁴⁷.

Як представник генеральної старшини, він за дорученням Правління гетьманського уряду забезпечував проїзд у 1742 р. турецького посольства

⁴⁵ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. С. 2.

⁴⁶ Там же. С. 3.

⁴⁷ Там же. С. 74.

через Гетьманщину, залишив цікаві записи про поведінку і звичаї свити турецького посла, яка напала на двір ніжинського вїта Тарнавіота і «взяли у него двохъ дѣвок крещеннихъ, одну ж отпустили, а другую увели к послу»⁴⁸. Ще було здійснено напад на двір полковника Зота в с. Синяки. М. Ханенко записує про святкування байраму з молитвами і музикою. Він приводив до присяг новопризначених у 1742 р. полковників – ніжинського І. Божича та стародубського Ф. Максимовича. Детально описано ці церемонії, зокрема, зазначено, що полковників за старовинним звичаєм «покривали шапками»⁴⁹. В цьому ж році М. Ханенко часто засідає у Кодифікаційній комісії, яка готувала звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ». Членів її, «мирських і духовних», він часто приймав у себе. Готуючись до поїздки імператриці Єлизавети в Україну, М. Ханенко мав доручення перевірити дорогу від Глухова до Києва – в якому стані мости, гаті, що й описано у щоденнику.

Надзвичайно насичений і цікавий щоденник М. Ханенка за 1745–1749 рр., коли він разом з генеральним бунчужним Я. Лизогубом і бунчуковим товаришем В. Гудовичем був відправлений до Петербургу для вітання з одруженням спадкоємця престолу Петра Федоровича з принцесою Фредерікою-Софією Ангальт-Цербською, яка стала імператрицею Катериною II. Виїхав М. Ханенко 13 січня 1745 р., а повернувся додому з Москви в грудні 1749 р. Вінчання відбулося 21 серпня 1745 р., й сама церемонія описана у щоденнику⁵⁰. Ханенко виголосив і вітальну промову. Депутація домогалася відновлення гетьманства, про що йдеться у щоденнику М. Ханенка. Є багато записів про зустрічі з Олексієм і Кирилом Розумовськими, їх матір'ю Наталією, російським канцлером О. Бестужевим-Рюміним і віце-канцлером М. Воронцовим, високопосадовцями, церковними ієрархами, зокрема, Симоном Тодорським, який був духівником спадкоємця престолу Петра Федоровича (у липні 1742 р. проїздом із Києва до Москви він зупинявся у Ханенка у Глухові), П. Малиновським, що став московським митрополитом, та багатьма іншими. Зміст розмов чи про що саме йшлося під час зустрічей, у щоденнику відображений лише в загальних рисах. М. Ханенко записав 18 вересня 1745 р., що подав О. Розумовському «краткій меморіаль о нуждахъ нѣкоторыхъ малоросійскихъ»⁵¹. Цей же меморіал він передав і сенатору П. Шувалову. Уже в жовтні записує, що з О. Розумовським «деякіє держали

⁴⁸ Там же. С. 135.

⁴⁹ Там же. С. 135, 141.

⁵⁰ Вінчав подружжя архієпископ новгородський і велико-луцький Стефан Калиновський, а проповідь говорив єпископ псковський і нарвський Симон Тодорський, обидва вихованці Києво-Могилянської академії.

⁵¹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. С. 256.

розговори, въ томъ числѣ и о гетманѣ»⁵². При підтримці фаворита імператриці О. Розумовського та придворних земляків і духовенства вони одержали в 1747 р. грамоту на обрання гетьмана, яким з 1750 р. став К. Розумовський.

П. Апостол, імовірно, був членом полкового суду, оскільки вказує, що скарги розглядав разом із суддею. Можливо, ті випадки, про які згадано у його щоденнику, вирішувалися за нормами звичаєвого права. У його щоденнику зустрічаються повідомлення про винесення судових рішень з приводу позовів щодо успадкування землі, поділу майна. Це, наприклад, запис про тяжбу між родичами за спадок землі, де претендентами виступали зять і син. Вирок він виніс на користь зятя, а не сина, оскільки зять доглянув тещу, тому має право володіти її землею⁵³, що було ustalеною моральною нормою. Подібно була розв'язана й інша судова справа, про яку пише у своєму щоденнику П. Апостол. Це спір між тіткою і племінниками на частину лісу, яка була надана тітці їх батьком. Діти все ж вирішили з поваги до рішення батька не позбавляти тітку наданого їй лісу. Проте їй надалі було заборонено претендувати на спадщину племінників⁵⁴. Автор записує деякі правові норми, зокрема, зауважує, що в польському праві є три правила, які не дозволяють зайняти посаду судді, – це народження, право, стать. За першим суддею не може бути той, хто психічно хворий, глухий, німий, сліпий і молодший за 21 рік. По праву – ті, хто відлучений від церкви, схизматики, євреї, баніти, безчесні. І щодо статі – жінки виключені з усіх посад⁵⁵. Цікавий запис і про права на землеволодіння, спірні землі між селянами двох сіл, які поділив ще його батько. Суддя, який розглядав цю справу, наголошував на тому, що кожен має право орати і косити там, де хоче, тобто підтверджувалося право «займанщини», але не має права зробити ці землі своїми приватними⁵⁶. Знання в юриспруденції П. Апостола були використані в діяльності Кодифікаційної комісії, яку скликав гетьман Д. Апостол у 1728 р. для підготовки кодексу законів. Я. Маркович записав 13 травня 1738 р. про зустріч з полковником Лубенським (П. Апостолом), який їхав до Глухова «для переводу правних книг». Про участь його у роботі комісії є і у щоденнику М. Ханенка: «полковник лубенський Апостол первій разъ былъ в комисіи» (10 травня 1743 р.). Він був серед тих, хто підписав заключний документ «Комісії перевода и свода книгъ правнихъ

⁵² Там же. С. 258.

⁵³ *Апостол П.Д.* Дневник. С. 110.

⁵⁴ Там же. С. 111.

⁵⁵ Там же. С. 113.

⁵⁶ Там же.

проект», де викладено правовий статус козацької старшини, яка вже утвердила себе новим шляхетством.

Я. Маркович детально записує у щоденник про виконання покладених на нього обов'язків наказного полковника Лубенського полку, коли його батько полковник А. Маркович у 1721 р. мав виступити в Ладозький похід, а в 1723 р. очолив 10-тисячне козацьке військо, яке за наказом Петра I мусило йти під Дербент до укріплення св. Хреста. За усталеною традицією полковника мала заміщати полкова старшина, а Я. Маркович до такої не належав, й у першому випадку був призначений гетьманом І. Скоропадським, а у другому вже самим батьком, лубенським полковником⁵⁷. Про козаків, які мали брати участь у поході, Маркович пише, що їх виганяли, за непокору карали. Малоросійська колегія розіслала указ, щоби тих, хто ухилився від походу на Ладого, «въ колодки забивать и отсылать въ Глуховъ для наказания»⁵⁸. Я. Маркович давав розпорядження виправляти козаків до Ладоги. Проте вислати швидко в похід було неможливо за їх «убожеством», як писав йому лохвицький сотник. Козаки часом тікали з обозу, і Маркович наказував присилати їх «в колодках» в Ромни. Тут же цитує лист сотника Сенецького, де той пише, що «онъ любо и нерадъ, однак мусиль до канала ити»⁵⁹. Незважаючи на уряд наказного лубенського полковника, Яків намагався ухилитися від участі у військових походах. Так, коли у 1723 р. було видано розпорядження вислати 12 тис. козаків в похід під командуванням князя М. Голіцина для захисту південних кордонів від можливого нападу татар, Маркович, посилаючись на невідкладні господарчі справи, відмовлявся, на що генеральний осаул Я. Жураковський вказав, що він має «отложивши всѣ свои жалобы и отрицанія, ибо когда в дому быть, то ему Марковичу, правление наказничества не неприятно есть, а когда в походъ идти, то и тяжело кажется»⁶⁰.

Мемуарист фіксує різні питання, пов'язані з військовою службою, підготовкою до походу, висиланням людей для ремонту доріг, міських укріплень, гатей, спорудження «магазинів, амбарів» для зберігання та перевезення провіанту. Неодноразово записує про нововписаних козаків, за чим стежила генеральна канцелярія і не дозволяла селянам переходити в козацький стан, який все ще залишався для них привабливим. Але самі козаки ставали на захист таких «шукачів козацтва». Так, у травні 1724 р.

⁵⁷ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. 1: (1717–1725 гг.). Киев, 1893. С VI.

⁵⁸ Там же. С. 20.

⁵⁹ Там же. С. 13.

⁶⁰ Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Марковичи // Киевская старина. 1884. № 1. С. 73.

козаки у Хмілеві «огурились и не попускають нововписнихъ снова в мужики»⁶¹. У червні 1724 р. Маркович записує розпорядження генеральної канцелярії про висилку в низовий похід 1100 козаків і зазначає, що від цього походу втекли 343 і не вийшли в похід 177 осіб, а всіх козаків виставити мали 6500, крім тих, які у різний спосіб ухилилися⁶². Він наводить розпис по сотням всіх козаків Лубенського полку, які мали вийти у похід. Записує наказ колегії брати за кожного не висланого у похід козака із сотника штрафу 3 руб., а не висланих козаків виявилось 179. Також з Лубенського полку наказано було відправити 165 підвід в Царицин для вивезення хворих козаків. Маркович не коментує укази і розпорядження, але вже сама фіксація їх може свідчити про його ставлення до тих чи інших подій і явищ громадського та політичного життя. З його щоденника видна безкарність російських військових, свавілля по відношенню до місцевого населення. Так, коли на потреби форпостів було наказано колегією замість провіанту і фуражу брати по 6 золотих, то один із російських капітанів вимагав давати по 7,5, що викликало обурення у чорноуського комісара (одного з тих, хто мав виконувати це розпорядження). Його на морозі тримали так довго, доки він не дав по 7,5 золотих⁶³. Про поневіряння козаків у походах записує Маркович у щоденнику 2 травня 1725 р., зазначаючи, що бачив у правителів колегії лист М. Милорадовича, який очолював козацьке військо в Сулаку, в якому той писав «о непомыслѣном тамъ своемъ пребываніи»⁶⁴.

Необхідно відзначити, що, виконуючи обов'язки наказного полковника, Маркович в цей час переважно фіксує службові справи, але й господарчих та побутових записів є також не мало. В подальшому він був членом Лічильної комісії, яка займалася розрахунками рацій і порцій, що накладалися на населення Гетьманщини для утримання російських полків та армії, проте ніколи не записував, як вона працювала. Типовий запис такий: «ездил в свою комиссѣю, где посмотря дѣла переписуючогосъ, поехалъ оттол до князя и тамъ обѣдалъ»⁶⁵. Маркович був присутнім у Волівій комісії, яка забезпечувала тяглою силою російську армію в ході російсько-турецької війни. Засідав у Генеральному військовому суді, але мало писав про справи, які там розглядалися, переважно фіксував ті, які стосувалися його родини, зокрема, земельного спору з Д. Оболонським. Він також претендував на посаду генерального підскарб'я, коли його

⁶¹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. 1. С. 98.

⁶² Там же. С. 98-99.

⁶³ Там же. С. 22-23.

⁶⁴ Там же. С. 229.

⁶⁵ Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. С. 14.

батько, на той час генеральний підскарбій, в липні 1740 р. подав у відставку. Але уряд цей, незважаючи на підтримку російських правителів, синові не дістався. Генеральним підскарбієм в травні 1741 р. став М.В. Скоропадський, небіж гетьмана І. Скоропадського. За існуючою практикою при виході у відставку старшині символічно надавалися певні уряди. Так і Я. Маркович вийшов у відставку в 1757 р. в чині генерального підскарбія, а його батько, генеральний підскарбій – генерального обозного. Очевидно, цей чин був більш престижним.

Я. Маркович цікавився подіями політичного життя. Він вносить у щоденник різні укази і мафести, повідомлення про воєнні дії і укладання мирних договорів, обрання гетьманів чи утворення Малоросійської колегії, відмову від гетьманства К. Розумовського тощо. Зокрема, записав 1 червня 1747 р., що бачив указ імператриці Єлизавети в Сенат від 5 травня про обрання претендента на булаву за прикладом гетьмана І. Скоропадського, і навів текст самого указу. В його щоденнику описана церемонія обрання гетьманом К. Розумовського. При цьому дописувач наголошує, що на зібранні полковників, бунчукових, старшини полкової і сотенної, архієреїв, духовенства, які прийняли рішення обрати гетьманом К. Розумовського, «рядовыхъ козаковъ не было»⁶⁶. Досить детально викладено події, пов'язані з прибуттям новообраного гетьмана до Глухова у червні 1751 р.: його зустріч, церковна служба, вручення гетьманських клейнодів, візити до гетьмана та його матері, прийоми у гетьманському дворі. В часи гетьманування К. Розумовського Маркович фіксує його розпорядження щодо правління, призначення нових урядовців, бали і вистави, неодноразово пише: «быль на комедіи». Під час приїзду гетьмана в Україну в 1760 р. записує 8 березня, що в його оточенні було «не мало французов»⁶⁷.

Маркович не був активним прихильником збереження гетьманської форми правління. Не підтримав Коломацькі чолобитні, організовані Д. Апостолом у 1723 р., прохання старшини до імператриці Єлизавети в 1744 р. дозволити обрати гетьмана. Ліквідація гетьманства у 1764 р. описана у нього без будь-якого коментаря, як переказ указу про відмову К. Розумовського від гетьманства, залишення за ним його маєтностей, щорічної виплати в 50 тис. рублів. Також він фіксує утворення Малоросійської колегії на чолі з П.О. Румянцевим, до складу якої має входити по чотири представники великоросів і генеральної старшини, Пише про ревізію земель Гетьманщини, так званий Румянцевський опис.

---

⁶⁶ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. II. С. 280.

⁶⁷ Там же. С. 365.

У щоденнику М. Ханенка також є записи про обрання гетьманом К. Розумовського, його нові призначення, але щоденник закінчується першими роками його гетьманування.

Автори щоденників досить часто відвідували Москву та Петербург, допомагаючись грамот на власні маєтності, а також виконуючи різні доручення генеральної старшини. Вони привозили прохання про «общенародные нужды», зменшення поборів, а також і обрання гетьмана, вітали зі вступом на престол, одруженням спадкоємця. Характерною ознакою є внесення до щоденників опису дороги до Москви та Петербургу, а також пересування по Гетьманщині із зазначенням відстані між населеними пунктами, топонімічних назв, вартості обслуги, продуктів. Наприклад, П. Апостол, вирушаючи у травні 1725 р. зі свого маєтку у с. Савинці до Глухова, пише, через які села він їхав, кому вони належать. Детально описана у нього і подорож із Глухова до Москви, яку він здійснив у серпні 1725 р., та із Москви до Петербургу у вересні–жовтні того ж року. Дорога з Глухова до Москви у січні 1745 р. тривала, наприклад, у М. Ханенка шість днів, а з Москви до Петербургу – 5 днів. На цей раз він не описував детально населенні пункти, лише коротко називав їх, занотовував, де ночували. Як правило, у щоденниках згадуються особи, у яких зупинялися по дорозі. Їхали шляхом з Глухова на Сівськ, далі на Тулу, і до Москви. Наприкінці 1727 р. Я. Маркович виїхав до Москви через Слобожанщину до Курська, Тули. Він також детально описує свою подорож, яка тривала від 4 грудня до 1 січня 1728 р.

П. Апостол пише у щоденнику про життя і зустрічі з «опальною козацькою старшиною» у Петербурзі, з князем О. Меншиковим та його оточенням. Записи його досить короткі і не завжди щоденні. Він занотовує, що на прохання князя перекладав ділові документи з французької, німецької, польської мов. Був на похованні імператриці Катерини I, про що записав 16 травня і додав, що «поселився во дворце князя Меншикова»⁶⁸. Він, як і інші мемуаристи, обережний у своїх записах. Про життя старшини у Петербурзі лише констатує: «наши обязались строить дома в Петербурге и что мой отец для спокойной жизни купил дом духовника», і що «жены опальных послали провизию в Петербург своим мужьям»⁶⁹. В Петербурзі він часто зустрічався з старшиною – П. Валькевичем, Г. Граб'янкою, П. Корецьким, Я. Жураковським, Я. Лизогубом, М. Ханенком, Кочубеєм, В. Танським. 6 квітня 1726 р. записує про повернення із заслання І. Мировича. Спілкувався П. Апостол із І. Обидовським, онуком сестри гетьмана І. Мазепи, який після навчання у Бреслау був взятий

⁶⁸ Апостол П.Д. Дневник. С. 155.

⁶⁹ Там же. С. 109.

Феофаном Прокоповичем у Петербург для роботи в його школі. Наносив візити Феофану Прокоповичу та Феофілу Кролику. Зустрічався з В. Стефановичем, В. Лисаневичем⁷⁰. Інколи записує, що нікуди не виходив, й це свідчить, що щоденник призначався для запису повсякденних важливих для автора подій, а не для рефлексій, тобто осмислення або роздумів над тим, що відбулося чи відбувається.

Особливе місце у щоденниках займає опис придворного життя у Петербурзі та Москві. Це прийоми, звані обіди, аудієнції. Мемуаристи зустрічалися із земляками, придворними півчими, церковними ієрархами. Присутність вихідців із Гетьманщини при дворі особливо зросла, коли до влади прийшла Єлизавета Петрівна, фаворитом, а то й неофіційним чоловіком якої був О. Розумовський. Про нього писав Я. Маркович: «наш малоросійський патріот» (тут у значенні земляк). Старшина відвідувала придворні свята, бали, опери та комедії, й про це є чимало записів у щоденниках.

У щоденниках проглядається і прагнення протекціоналізму, якого добивалася старшина від російських зверхників. Вона намагалася заручитися їх підтримкою, так необхідною для здобуття певних урядів, підтвердження універсалів на маєтності. Особливо це характерно було для Я. Марковича. У його, як і М. Ханенка, щоденниках є чимало записів про прийоми і обіди у російських посадовців, правителів Гетьманщини та й у власних маєтках, куди запрошувалася генеральна старшина, полковники, сотники, канцеляристи, священнослужителі, а також російські чиновники. Прийоми відбувалися з нагоди сходження на трон імператорів та імператриць, їх тезоіменитства, перемог російської армії, днів народження представників української влади. Такі звані обіди були досить частими і супроводжувалися застіллям, після якого, як писав М. Ханенко, були «жестоко п'яни», або «многіє здѣлались шумни», як це мало місце після бенкету у І. Бібікова з приводу «полтавської вікторії». Тоді наступного дня український мемуарист записав, що «сь похмеля пробавлялся въ домѣ и въ комиссії не билъ»⁷¹. Або ж, як писав Я. Маркович, «и подпиху» чи «подпиху зѣло». В щоденниках часто згадуються «обсилки» як генеральної старшини, так і російських високопосадовців, членів Малоросійської колегії, чиновників Сенату та Колегії іноземних справ, яких задобрювала старшина, розраховуючи на підтримку у тих чи

---

⁷⁰ Обидва киево-могилянські вихованці, навчалися за кордоном. Брали активну участь у діяльності Кодифікаційної комісії (Див.: Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. Київ, 2001. С. 322, 512–513). А В. Лисаневич був інспектором у братів Я. Марковича, про що він записав у щоденник.

⁷¹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. С. 160.

інших справах, зокрема, набутті земельних володінь, преференцій на час мобілізації людського і матеріального ресурсу за умов воєнних походів. Водночас можна натрапити і на негативне ставлення до російських військових, які заїздили у володіння, вимагали коней, поводитись, як непрохані гості. Один із таких записів Я. Марковича відноситься до 3 грудня 1738 р.: «Заехал ко мнѣ помѣщикъ Арзамаский Федор Яковлевич князь Кропоткин и при немъ около 300 коней, которіе к армѣи провадит, и гостив у мене з великимъ моимъ неудовольствіемъ»⁷². Я. Маркович описує тяжбу з Мініхом, який претендував на землі села Марковичів Андріяшівку, вимагав розглянути позов у Генеральному суді за один день, а суддів називав «канальями», які заслуговують Сибіру. Але найболючішою для Марковичів була вимога Мініха за погрозу побиттям кирасиру заарештувати братів Якова – Марка та Івана і відправити їх в Києво-Печерський монастир. Це змусило батька А. Марковича виїхати до Києва, де він «со слезами просил генерала фелтмаршала о милост, однак оной не получилъ»⁷³.

У Я. Марковича була сварка з підполковником Никифором Львовим в 1731 р. у гетьманському дворі, про яку він записав у щоденнику. Львов подав скаргу в Колегію іноземних справ з приводу арешту за борги маєтностей вдови генерального військового судді І. Чарниша, двоюрідної сестри Якова, на які претендував князь Кропоткін. Львов кричав, що Маркович не має права захищати вдову Чарниша, називав його «бездельником, дураком и тунеядцем», на що той відповів йому тими ж словами⁷⁴.

М. Ханенко – і як представник генеральної старшини, і як освічена та авторитетна людина, так і Я. Маркович досить часто приймали у себе вдома священнослужителів. Обідали у них митрополити, єпископи, архімандрити, ігумени монастирів, місцеве духовенство, й про це йдеться у щоденниках. Перебуваючи у Києві, вони відвідували Києво-Могилянську академію, архімандритів монастирів, архієпископів.

Щоденники містять багато записів щодо ведення господарства⁷⁵. Особливо Я. Маркович ретельно фіксує посіви, урожаї, стада, винокуріння, пасіки, торгові операції. Він постійно в переїздах від одного маєтку до другого, дає розпорядження старостам і управителям, карає їх за нерадивість. Призначаючи нового старосту, вимагав описати все, що знаходилося на хуторі. Наприклад, укладений 9 листопада 1739 р. опис Тули-

⁷² Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. С. 225.

⁷³ Там само. С. 239.

⁷⁴ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. 3. С. 177.

⁷⁵ Див.: Дзюба О.М. Образ козацької старшини в мемуарній літературі першої половини XVIII ст.: господарча діяльність // Соціально-політичний простір ранньомодерної України. Київ, 2018. С. 516-543.

головського хутора свідчить про велике хутірське господарство⁷⁶. Маркович записує ціни на горілку, сіль, тютюн, інші товари, веде великі торгові операції. Його люди гонять волів на продаж у Гданськ, продають коней, овець, вовну, горілку, сіль, тютюн, пеньку. Господар посилав валки у Царицин та Астрахань з горілкою. У Криму закупує сіль, тютюн, вина, пряності. Прикупує і бере в заставу козацькі землі, млини, слобідки, займає вільні сіножаті, гаї і діброви. Маркович вважався одним із найбагатших людей Гетьманщини, він володів великими сумами грошей, надавав позики під відсотки, брав у заставу не лише коштовності, срібний посуд, але й людей.

На відміну від Марковича, у щоденнику М. Ханенка не так багато записів господарчого характеру. Він не мав такої спадщини, і як писав О. Лазаревський, тільки за часів гетьмана К. Розумовського, до обрання якого доклав чимало зусиль, одержав великі маєтності. В його щоденнику фіксуються всі прибутки від продажу горілки, пеньки, але часто зустрічаються записи про купівлю збіжжя або ж товарів на виплату, позичку грошей. Детально записує він всі витрати на пошиття одягу, купівлю тканин, аксесуарів, інших товарів, плату за послуги, коли перебував у Москві та Петербурзі. А якщо позичав гроші, то заставу не брав, на відміну від Я. Марковича.

У С. Лашкевича, дружина якого була дочкою прилуцького полковника Г. Галагана, переважають записи господарчого та родинного характеру. Зі своїх маєтків він продавав горілку, пеньку, ретельно зазначав зібрані врожаї жита, якого сіялося більше за пшеницю, вартість різних покупок. Приймав багато гостей, рідних, приятелів, Записує відвідування Глухова, Почепа, Стародуба, Сокиринців. Цікавим є його підсумок прожитого 1771 р. Зокрема, він зазначає, що рік був мало врожайним на хліб, однак овочів було достатньо, а також риби весною. Але «на людей весьма нездоров, чума во многихъ мѣстахъ, як ото в Москвѣ, Нѣжинѣ, Стародубѣ и во многихъ мѣстахъ явилась и много людей померло»⁷⁷. Далі автор пише про чумний бунт у Москві, що закінчився «смертю бутовщикова», переказує події російсько-турецької війни, перемоги російського війська.

П. Апостол, Я. Маркович, М. Ханенко і С. Лашкевич мали чималі книжкові зібрання⁷⁸. Вони вносять в щоденник записи про купівлю книг

⁷⁶ Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. С. 302.

⁷⁷ НБУВ. ІР, ф. І, спр. 766, арк. 19 зв.

⁷⁸ Див.: Дзюба О.М. Мемуаристи Гетьманщини XVIII ст.: інтелектуальні інтереси та духовні запити // Історія Української держави. Гетьманат ранньомодерної доби. Київ, 2018. С. 591-611.

різними мовами, часто вказують, які саме книги купили, їх вартість та оправи, замовляють з Амстердама французькі газети⁷⁹, фіксують обмін книгами та періодикою. В колі їх інтересів теологія, філософія, історія, медицина. Вони цікавляться подіями політичного життя в Європі.

Маркович читав і у військових походах. В 1725 р., під час маршу козацького війська на Каспійське побережжя, він читав «книжку писану лѣтописную о казакахъ» і робив виписки⁸⁰. А перебуваючи у поході в лютому 1737 р., організованому російським командуванням проти набігу татарського війська на Полтавщину, просить дружину надіслати йому книгу «Hystoria veteris testaments»⁸¹. Він виписував латиною і перекладав уривки з творів Блаженного Августина, Ф. Бекона, Й. Будея, А. Левенгука, робив виписки з газет французькою мовою, яку розпочав вивчати у 1729 р. у секретаря Д. Апостола Люки (В. Люка згадував П. Апостол в часи перебування у Петербурзі). У Ханенка не йдеться про виписки, а П. Апостол також виписував з газет, французьких комедій, різних історій.

У приватних щоденниках є багато матеріалу про родинне життя. Йдеться про народження дітей, хрестини, одруження, хвороби та смерть рідних і друзів. У них відображено і глибокі дружні почуття, які підтримувалися протягом усього життя. Зокрема, Я. Маркович дружив з «паном і братом», як він його називав, небожем гетьмана Івана Скоропадського М. Скоропадським. На перешкоді не стало й те, що останньому дістався уряд генерального підскарб'я, на який претендував Яків після відставки його батька. Вони часто зустрічалися, бували один у одного на гостинах, разом відпочивали, переважно за грою в карти. Як родинні, так і глибокі особистісні взаємини пов'язували його з Уляною Скоропадською, дочкою його тітки Анастасії та І. Скоропадського. Перебуваючи у Москві протягом 1728–1729 рр., він часто з нею зустрічався, піклувався про її здоров'я. Коли у 1730 р. вона приїхала на похорон матері, допомагав у вирішенні справ щодо успадкування маєтностей та розподілу їх із сестрою по матері, одруженій з С. Лизогубом. Часто зустрічався, приймав її у себе, вони обмінювалися подарунками, листувалися. Я. Маркович записав одного разу: «Сегодня имѣли мы зъ сестрою разговоръ о содержаніи любве сродственной навсегда»⁸². А коли

---

⁷⁹ Імовірно, мова йде про французьке видання, відоме як «Gazette d'Amsterdam» (Див.: Бачинська О. Уявлення Європи про військово-політичну ситуацію в Україні 1708–1709 рр. через новини франкомовного видання «Амстердам» // *Academia terra Historiae*. Студії на пошану Валерія Смоля. Кн. 2: Простори історика. Київ, 2020. С. 371.

⁸⁰ Дневник генерального подскарб'я Якова Марковича. Ч. 1. С. 241.

⁸¹ Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. С. 114.

⁸² Дневник генерального подскарб'я Якова Марковича. Ч. 3. С. 38.

вона померла в 1733 р. «въ Москвѣ зъ болѣзни чехотной»⁸³, то поділився «скорбиею своєю» з М. Скоропадським. Ще одним таким другом на все життя у Якова був син гетьмана Д. Апостола, лубенський полковник П. Апостол, незважаючи на ту обставину, що його батько недолюбливав Марковичів і намагався відібрати у них маєтності. Вони також часто зустрічалися, листувалися, обмінювалися книгами і газетами. Підтримував він дружні відносини і з М. Ханенком, Ф. Чуйкевичем.

Автори досить скупі на емоції, коли мова йде про смерть рідних. Смерть сприймалася як природний процес, в душі християнської невідворотності, та все ж записи передають жаль з приводу втрати. Так, коли у березні 1727 р. Маркович благополучно повернувся з походу і дізнався про смерть сина Семена, то не зміг утриматись від сліз: «радость пополамъ зъ плачемъ растворенную имѣломъ»⁸⁴. Він висловлював співчуття з приводу смерті дружини свого «пана і брата» М. Скоропадського, Параскеви Апостол, з ним «довольно посидя и поплакавъ о печали его»⁸⁵. Довідавшись про тяжку хворобу М. Скоропадського, записав 1 січня 1758 р., що він тут же поїхав до Глухова і ночував у нього. Скоропадський помер наступного дня, і 3 січня Маркович записав: «мой крайній другъ и братъ преставился вчера съ полдня в 5 часу на 61 году вѣка своего»⁸⁶. У Марковича помирили малі діти, померла його дружина, дочка наказного гетьмана П. Полуботка, онука Маруся під час пологів, що вийшла заміж за Рославця, дочка Пазя, дружина С. Пиковця. В її смерті було щось трагічне, невинно Маркович записав у щоденник донесення попа Якова Лемеша, що причиною смерті був її чоловік. Але що за цим стоїть, автор не розкриває, лише пише, що самого попа за наказом Пиковця компаніїці прибили до смерті. А М. Ханенко так передає свій стан, коли одержав повідомлення «о нещасливомъ рожденіи Настусином (дочкою) неживого сина»: «весь день пребылъ въ домѣ за своєю скорбію».

Автори щоденників, як правило, записують про великі свята – Різдво, яке відзначали 25 грудня, Богоявлення (6 січня), Воскресіння. Проте інколи такі записи відсутні. Так, 25 грудня 1738 р. Маркович зафіксував лише погоду: «день хмарен, холоден и вѣтрянь: ночь такова ж»⁸⁷. Перед великими святами Маркович і Ханенко записують, що сповідалися і причащалися. Маркович вказує і епітемії, такі, наприклад, як «Псалтир с

⁸³ Там же. С. 273.

⁸⁴ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. 2. С. 129.

⁸⁵ Там же. Ч. 3. С. 150.

⁸⁶ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. II. С. 349.

⁸⁷ Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. С. 229.

поклонами вичитат», «набоженство слухать не скитаясь мислію», читати Святе письмо протягом року. Є у щоденнику і записи про відвідування церковних служб в неділю чи в інші свята. У Ханенка такі записи періодичні. Щодо відзначення Нового року, то, судячи із щоденників, у старшинському середовищі цьому не надавалося особливого значення, однак було прийнято вітати російських високопосадовців. М. Ханенко записав 1 січня 1732 р., що «по обѣднѣ поздоровляли полковника новымъ годомъ»⁸⁸. П. Апостол, коли перебував у Петербурзі, зазначив, що 1 січня 1726 р. «поздравляли князя Меншикова, потом адмирала, после обедни, которую мой отец выслушал в Троицкой церкви, мы находились на придворном приеме, где имели честь поцеловать руку ее величества». Далі були запрошені на обід в Зимовий палац, спостерігали новорічну ілюмінацію⁸⁹. Я. Маркович, перебуваючи у поході в Сулаку, також записав 1 січня 1726 р., що були рано у генералів «зъ поздравленіемъ нового году». Під час того ж походу, перебуваючи вже в Астрахані і чекаючи дозволу повернутися додому, він записує 2 січня 1727 р., що передав листи батьку, матері, дружині, брату Андрію, де вітав їх з новим роком. Імовірно, в Україні ця традиція лише починала узвичаюватися.

Я. Маркович детально фіксує і описує свої, дружини, дітей та рідних хвороби. Загалом він хворів часто, тож занотовує рецепти ліків, які приймав, діагнози, поради народної медицини як щодо лікування людей, так і коней, худоби. Сам виготовляв різні елексири, при цьому зазначав: «секретние». Досить часто він описує свій фізичний стан після прийняття послаблених ліків, поширеного в ті часи методу лікування – пускання крові банками і пиявками. Записує про лікування водними процедурами, прийняття ванн, часті відвідування лазні (у його щоденнику вживано терміни як «баня», так і «лазня»). Маркович у 1767 р. переніс інсульт, про що можна судити із запису 5 квітня: «отняло мнѣ лѣвый бокъ и лѣвую ногу»⁹⁰. Проте вже у червні записав: «впервое ездиль я верхомъ». Медицина для нього – це не лише порятунок від хвороб, це наука, якою він захоплювався. Про це свідчить і медична література з його бібліотеки, виписки з праць відомого медика А. Левенгука, філософа Ф. Бекона. Й цим, можливо, було викликане його бажання відкрити аптеку, заснувати лікарню. Як правило, Маркович і Ханенко зверталися до лікарів у Глухові, Москві чи Петербурзі.

⁸⁸ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. С. 33.

⁸⁹ Апостол П.Д. Дневник. С. 129.

⁹⁰ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. II. С. 409.

На відміну від Я. Марковича, М. Ханенко досить стриманий у записі подібних випадків. Він мало скаржиться на хвороби, хіба що на головний біль «з похмеля», та зрідка записує про відвідування лазні і пускання крові банками. Проте коли хвороба дошкуляла, тоді описує приступи нестерпного болю. Так, у січні 1743 р. записав, що «приключилася жестокая болѣзнь въ попереку, занемогъ жестоко, такъ, что ни сидѣть, ни ходитъ, ниже самъ зъ боку на бокъ обернуться не могъ»⁹¹. Народні методи лікування – його натирали «спиртом і пари в кориті» – не допомогли. Мусив викликати із Стародуба у Городище лікаря Копса, який провів у хворого цілий день, мазав попереку маззю і давав «порошокъ красній в чай». Зимою цього ж року Ханенко хворів, як писав у щоденнику, «на катаръ и кашель». Але з роками записів про хворобу стає більше. Про інший випадок, який загрожував його життю у січні 1753 р., він записав детально. Сталося так, що під час обіду «въ кушаньи между бураками проглотнулъ кость, которая увязши в горлѣ чуть не привела мене до смерти, и для вибитья оной з горла простые способы битьемъ въ плечи, яствіемъ скоринки, питьемъ води, такъ и инструментовъ и палцовъ клажею въ горло и чищенемъ употреблены. И через то въ отчаяніе, почитать приведенъ былъ»⁹². Лише дякуючи милосердному Богу, писав Ханенко, залишився живим і ледве дотягнув до ранку. Його оглянув доктор медицини, що був при дворі гетьмана, І.Х. Гебенштрейт. Довідавшись про тяжку хворобу дружини в 1753 р., коли йому повідомили, що вона «ближше к смерти», він негайно виїхав із Глухова у Городище і ледве застав її живою. Проте описи хвороби у нього, як правило, не носять таких фізіологічних подробиць, як у Я. Марковича.

Підсумовуючи загальний зміст щоденників, необхідно зазначити, що автори лише констатували ті чи інші події, візити, зустрічі, але не давали ніяких власних коментарів, часом і не викладали суть справи. Це можна пояснити атмосферою доносів, маніпулюванням російськими правителями соціальними протиріччями в Гетьманщині, страхом перед можливими репресіями. Надзвичайно обережний був Я. Маркович. Так, із його щоденника самим автором чи, може, спадкоємцями вирізалися деякі аркуші, особливо у тривожний період безгетьманства 1723 р., коли козацька старшина виношувала плани обрання гетьмана. Про це свідчить, як пише О. Лазаревський, вирваний аркуш за останні сім днів березня 1723 р.⁹³ Також із щоденника вирвані записи з 19 травня до 22 червня того року. В цей час наказний гетьман П. Полуботок готував чолобитну

⁹¹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. С. 191.

⁹² Там же. С. 480.

⁹³ Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Марковичи. С. 69.

про відновлення гетьманства (він виїхав 13 травня за наказом Петра I до Петербургу, де був ув'язнений разом з іншою старшиною і помер у Петропавлівській фортеці 18 січня 1724 р.). Іноді записи, що, як вважав В. Модзалевський, могли б бути політичного характеру, закреслювалися. Про опасіння не лише залишати свої коментарі, але й навіть нотувати події з життя царського двору свідчить те, що після запису про смерть імператриці Анни Іоанівни Маркович, як зазначив В. Модзалевський, старанно закреслив дві строки. Вчений висловив припущення, що там були, можливо, згадки про Івана Антоновича⁹⁴. Та і за листопад 1740 р., як зазначив В. Модзалевський, вирвано у оригіналі один аркуш, відсутні записи за 15-20 числа листопада. За грудень цього ж року також було відірвано частину тексту.

Особливо обережні були автори щоденників, коли мова йшла про арешти і заслання. Так, тітка Марковича Марина, одружена з протопопом лохвицьким Павлом Имшенецьким, перебувала з 4 липня по 2 вересня 1736 р. під вартою в Глухові, звинувачена в тому, що вона нібито була сестрою П. Орлика. Його брат Марко був арештований і відправлений до Петербургу. Я. Маркович, записуючи це 4 листопада 1748 р., навіть не згадає причину⁹⁵. Як писав О. Лазаревський, Марко був арештований за якусь образу О. Розумовського, утримувався у Москві, де й помер у 1754 р. Можливою причиною було те, що відібрані Мініхом у Марковичів села Андріївка і Андріяшівка були передані царському фавориту. Марковичі хотіли комплексації за ці маєтності. Й на цьому ґрунті могла б з'явитися «образа» О. Розумовського. Дружина Марка, імовірно, звернулася з проханням допомогти у цій справі і надіслала Якову листа брата. Але він не розкриває змісту прохання, лише записує: «Отправлень чело-вѣкъ братовой, къ которой отписаль, отказываясь. И письмо брата возвратилъ»⁹⁶. Та все ж матеріально він його підтримував. У щоденнику є запис, що передав йому через М. Скоропадського 20 руб. Намагався разом з братовою просити допомоги у К. Розумовського, коли той у 1751 р. прибув до Глухова. А про арешт бувшого полковника переяславського В. Танського Я. Маркович записав у січні 1735 р., що він «за подозрѣніе и вини наказанъ публѣчно и сосланъ в Сѣбирскіе города»⁹⁷. Повернувся із Сибіру лише з приходом до влади Єлизавети у 1742 р.

⁹⁴ Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. С. 375.

⁹⁵ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. II. С. 270.

⁹⁶ Там же. С. 275.

⁹⁷ Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. С. 3.

М. Ханенко про арешт П. Мировича 8 червня 1732 р. записав латиною⁹⁸. Не розкриває він і причин арешту П. Скорупи, записуючи 9 грудня 1746 р. про несподіваний виклик його в таємну канцелярію у фортецю, де його затримали, зазначаючи тільки, що «забрани письма его и шкатулка». В цьому відчувається опасіння, що листи могли б стати компроматом на певну особу, можливо, тому і у епістолярній спадщині цього часу відсутні будь-які згадки про політичні події. Про боязнь арешту з будь-якої причини може свідчити запис Я. Марковича від 25 жовтня 1727 р. про те, що коли його викликали до російського резидента при гетьмані Д. Апостоли Ф. Наумова у справі батька, усунутого з уряду лубенського полковника, то дружина Якова, «устрахнувшись зь той причини, что мене до министра позвано, заболѣла и всю ночь не спала»⁹⁹. Як російська влада могла взяти під варту навіть за те, що «не донесли», свідчить запис Марковича про арешт за наказом правителя І. Борятинського чернігівського архієпископа Іларіона Рогалевського за якісь слова, сказані російському обер-офіцерові з приводу набору людей з Чернігівського полку. Арештували всіх, хто був при цьому присутній, саме за те, що «не донесли».

Аналіз мемуарної літератури засвідчує, що вона дає нам уявлення не лише про повсякденне життя козацької старшини Гетьманату в умовах поступового обмеження і кінцевої ліквідації гетьманської форми правління, але й психологію її окремих представників. Імовірно, Маркович був більш емоційною і творчою людиною. Він розбив регульований сад у своєму маєтку, прикрасив його скульптурою, при цьому записав, що понурицький гончар Яків Негоразда погодився виготовити «10 статуй за 1 рубль 20 коп.»¹⁰⁰. Він висаджував екзотичні квіти, матері у 1727 р. надіслав «10 кущиковъ лилѣи». А коли лілії в його квітнику зацвіли, записав про це у щоденник. Перебуваючи у Москві у 1728 р., «у иноземца сторговалемъ гвоздики болшіе рознихъ коліоровъ, всякий гвоздикъ по 10 а.»¹⁰¹. Ханенко був, імовірно, людиною більш аналітичною і прагматичною. У нього не зустрінеш запису про те, що почув спів соловейка і зозулі, як, наприклад, Маркович писав у 1761 р.: «соловя и зозулю впервые слышать стало». Й ці особистісні риси психології проявляються у описах повсякденного життя, сприйнятті подій політичного характеру й надають щоденникам особливих індивідуальних рис.

⁹⁸ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. С. 52.

⁹⁹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. 2. С. 187.

¹⁰⁰ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. II. С. 250.

¹⁰¹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. 2. С. 229.